

ТҮРКІ-ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫ МЕН ӨМІР САЛТЫ ЭВОЛЮЦИЯСЫНДАҒЫ ӘДІЛЕТТІЛІК ИДЕЯСЫ: КОНЦЕПТУАЛДЫ БАҒДАРЛАРЫ*

¹Әлжан Қуаныш Ұзақбайұлы, ²Аташ Берік Мұратұлы

¹ҚР ҚЖБМ Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан)

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

¹iph@iph.kz, ²atash_berik@mail.ru

¹Alzhan Kuanysh, ²Atash Berik

¹Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK
(Almaty, Kazakhstan)

²Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

¹iph@iph.kz, ²atash_berik@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада түркі-қазақ халқындағы әділеттілік идеясы концептуалды тұрғыдан қарастырылып, оның «әділеттілік», «әділетсіздік» түсініктерінен де кеңірек мағына беретін мазмұндық интермәтіндік, гипермәтіндік құрылымдары қарастырылды. Қазақ халқының тарихындағы әділеттілік қағидасының өзіндік кең масштабтары көрсетілді: жалпы әлем болмысындағы, жалпыадамзаттық-ұлттаралық, қоғамдық өмірдегі саяси-әлеуметтік, тұрмыстағы экзистенциалды әділеттілік. Негізінен, тұтастай алғанда, әділеттілік идеясы аясындағы «әділетсіздікпен күрес» феноменіне басымдылық берілді. «Әділетсіздікпен күрес» түсінігі «әділеттілік» ұғымының перифериясы емес, фреймдеріндегі негізгі прагматистік мағынасы екендігі негізге алынды да: «әділеттілік-әділетсіздік-әділетсіздікпен күрес» детерминантты түзілім ретінде көрсетілді. Жалпылама әлем болмысындағы табиғи заңдылықтар, әлемдік ерік, «тағдыр» мәселесіне байланысты әділетсіздікпен күрестің байырғы шамандық сенімдегі көріністері зерделенді және мифологиядағы әділеттілік қағидасының тұрақтылығы мысалдер ретінде берілді. Бұл орайда, халқымыздағы абсолютті ой мен іс еркіндігінің «шекарасыздығы» баса көрсетілді. Жалпыадамзаттық-ұлттаралық қатынас әділеттілігі-әділетсіздігінің арнасы көп жағдайда патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына деген наразылықтар және күрескерлік рух арқылы көрініс табатындығы дәйектелді. Ал қоғамдық өмірдегі әділеттілікті сақтаудың өзіндік бір заңдық-құқықтық ережелер бойынша бекітілгендігіне шолулар жасалып, «әділеттілік-әділетсіздіктің мистикалық-магиялық практикасы» деп атауға болатын құбылыстар талданды, оның кейбір феномендеріне түсіндірмелер беріліп, философиялық мағынасы туралы баяндалды.

Түйін сөздер: әділеттілік, әділетсіздікпен күрес, еркіндік, қазақ халқы, қоғамдық өмір, мифология, болмыс, онтология, адамзат.

* Мақала BR20280977 "Қазіргі жаһандық өзгерістер жағдайындағы әділеттілік мазмұнына және оны қазақстандық қоғамда іске асырудағы заманауи концептуалды тәсілдер" ғылыми жобасы аясында әзірленді.

Кіріспе

Түркі-қазақ болмысындағы рухани әлемнің де негізін бір сызықты бағытқа бағындыруға келмейді, ол – плюралистік және әрқилы танымның өзіндік бір синкретті түсініктерін теріс көрмеді және интегративті-дифференциалды тұрғыны басшылыққа алып, оны өмір сүрудің бағдарларына айналдырды. Бұл тарихи үдеріс өз кезегінде, әрқилы мәдениеттердің тоғысқан тұсында оларды іріктеу мен сұрыптау арқылы жүріп отыратын әрқайсысына жаңа ракурс алаңын ашқандай болды. Мәселен, философиялық пайымдауларының өзі әлемді түйсінудің – метафизикалық-мистикалық, парағылыми-логикалық, этикалық-эстетикалық, холизмдік-конвенционалистік тұғырлары аясында қалыптасты. Сондықтан да, олардың әлем туралы пайымдаулары жалпылама кеңмәтінді концепттердің коннотацияларымен, макрокомпоненттерімен құрылымданды. Мәселен, құт, заман, кие т.б. тәрізді онтологиялық-антропологиялық мәні бар концепттерді түсіндірудің қиыншылығы да осы кең мағыналық пен лингвистикалық макрокомпоненттілігінде болып отыр. Бұндай пайымдаулар тек түркі халықтарында емес, әлемнің көптеген халықтарында да кездеседі. Мәселен, көне Үнділік «Брахма», «нирвана» т.б. діни-философиялық ұғымдар да кең мағыналы. Түркі қазақ халқындағы концепттер ғана емес, өмір салты мен ұстанымдары да өзіндік бір синтезделген үлкен алаңды қамтыды. Мәселен, көне заманғы шамандық, зорастримдік, тәңірлік, исламдық т.б. сенімдердің кіріктірілген форматындағы әдет-ғұрып пен салт-дәстүр институты осының айғағы.

Біз қарастырып отырған әділеттілік ұғымы да кең мағыналы лингвистикалық тұрғыдан келгенде, бірнеше семалар мен макрокомпоненттерді құрайтын концептуалды түсінік: адалдық, дауларға төреліктегі дұрыс шешімдер, қиянат жасамау, әділетсіздік, әділетсіздікпен күрес, зорлық-зомбылық жасамау этикасы, әлімжеттік т.б. Сондықтан да, біз әділеттілік ұғымын интермәтіндік-гипермәтіндік тұрғыдан кең мағынада бағамдауымыз керек.

Әділеттілік қазақ тіліне «адал» (бағыттау) деген мағынаны білдіретін сөзден еніп, түрленуге ұшыраған деген зерттеулер де бар. Бірақ бұл оған дейін түркілік танымда әділеттілік туралы ұғым болмады дегенді білдірмейді, ол жеке дара түсінік ретінде қарастырылмаса да, «жалпы дүниенің даму заңдылығы» мен «адам-әлем», «адам-қоғам», «адам-адам», «қоғам-қоғам» қатынастарының жүйесінде қамтылды. Біз пайымдап жүргендей, тек қана «Әлеуметтік әділеттілік» түсінігімен шектеліп қалған жоқ, басқа да кең мазмұнды қамтитын мүмкіндіктерге ие болды.

Зерттеу әдіснамасы

Тарихи-философиялық туындылар негізінде мәтіндерге герменевтикалық және феноменологиялық, психоаналитикалық, лингво-семантикалық талдаулар жүргізілді, «әділеттілік» концептісі жеке дара және постструктуралистік тұрғыдан интермәтін-гипермәтіндер негізінде зерделенді. Сондай-ақ, салыстыру, жалпылау, абстракциялау, нақтылау т.б. логикалық операциялары қолданылды.

Түркі-қазақ дүниетанымындағы әділеттілік деңгейлері

Әділеттіліктің өзін философиялық тұрғыдан зерделеу оның көптармақты ғана емес, көпмәнді екендігін де жолға қоюды керек етеді. «Әділеттілікті элеуметтік философияның объектісі ретінде де, эстетикалық-этикалық категория ретінде де, табиғи-биологиялық жаратылыстың онтологиялық мәні ретінде де т.б. қарастыруға болады. Оның басты құндылықтық-мағыналық көрінісін де әрқилы бағдарда талдауға болады: моральдің логикалық параметрлері мен түпкі өлшемдері, саясат әлемінің мұраттары, тіршілікте тағайындалған, жеке даралық пен ұжымдасудың «конституциясы», тарихи эволюциядағы адамзаттық, ұлттық, нәсілшілдік, гендерлік, діни т.б. бірегейлікті сақтау ұстанымдары, сайып келгенде, заңдық-құқықтық саланың оңды «нәтижесі» болып табылады», - деп пайымдалған болатын [1, 29-40 бб.].

Осыған орай, біз әділеттілік атауы пайда болғанға дейінгі және одан кейінгі әділеттілік ұғымының түркі-қазақ халқындағы негізгі бағдарларын жинақтап көрсетуімізге болады.

Әділеттілік бастапқыда батыстық дүниетанымда да әрбір кезеңде әділеттілік атауымен емес, басқаша түсініктер негізінде құрылымданған [2, 49-55 бб.] және әр түрлі атаулармен немесе сол атаулар аясында өзіндік бір эволюциялық жүйені құрайды [3, 72-79 бб.]. Ендеше, түркі-қазақ дүниетанымындағы әділеттілікті шартты түрде әрқилы масштабтар аясында, жалпыдан жекеге қарай жүре отырып, былайша жіктеп көрсете аламыз: *а) жалпылама тұтас әлем болмысындағы; ә) жалпыадамзаттық-ұлттаралық қатынас негізіндегі; б) қоғамдық өмірдегі саяси-элеуметтік; в) тұрмыстағы экзистенциалды әділеттілік; г) магиялық-мистикалық күрес аймағы.*

Бұл көпжағдайда, ноуменалды емес, практикалық және функционалдық маңызға ие бола отырып, әділеттілік-әділетсіздік диалектикасы мен бинарлық позициясы бойынша еркіндікпен детерминацияланған түрде – физиологиялық-психологиялық параметрде «әділетсіздікпен күрес» арқылы ашыла түседі. Яғни, әділетті немесе әділетсіздік параметрлері элеуметтік болмыс шеңберінен шығарылды.

Мифтердегі (қазақ ертегілеріндегі) зұлымдық пен ізгіліктің күресінің түп себебі, нақ осы ажыратылған «әділеттілік-әділетсіздіктің дилеммасы континуумындағы»: «әділетсіздікпен күрес – әділеттілік орнату социумы» нәтижесінен туындаған игілікті арман-мұраттардың тұрақты, үздіксіз жүріп отыратын рухани құндылықтық бағдарларының мүлтіксіздігі деп айта аламыз. Ертегілердің фабуласындағы қортындынында – ізгілік пен зұлымдықтың күресінің нәтижесі – үнемі, ізгіліктің жеңісімен аяқталады, яғни, халықтық фольклористика әділеттіліктің жеңіске жетпей қоймайтындығы туралы конструкциялар жасап, оны осы үш тізбекті (триада) модельдерге бағындырады: «жайбарақат өмір – әділеттілік пен әділетсіздіктің күресі – әділеттіліктің жеңіске жетуі» немесе «бейтараптылық-әділетсіздік-әділеттілік» алгоритмімен құрылымдайды. Бұл барлық ертегілерге ортақ позитивті нәтижені көрсетуге арналған мазмұн.

У.Джемс «Соғыстың моральдік эквиваленті» еңбегінде барлық жағдайлардағы оның нақты көріністеріне тоқтала отырып, соғыс тек саяси-әлеуметтік мәселе емес, оның шынайы болмысы адамдар, халықтар, мемлекеттер арасындағы қажеттіліктер де емес, болған оқиғалар мен оның нәтижесі арқылы ғана анықталатын үдеріс екендігін түсіндіріп өтті [4]. Сондай-ақ, «зұлымдықты тек ол туралы айтып, айыптау арқылы ғана біздің жанымыз тыныштық табады» деп пайымдалған пікірлер де осы ертегілер оқиғасындағы «ізгіліктің үнемі жеңіске жететін мұраттарына» да сай келеді.

Бұл тұста, айта кететін жайт, түркі-қазақ дүниетанымына орай, жалпылама әлем болмысында белгілі бір антиномиялық схема қалыптасқан сыңайлы: «әлем болмысы мен заңдылығы әділетті» және ол «стихиялы ерік аясында әділетсіз». Бірақ стихиялы ерік аясындағы үдерістер А. Шопенгауэр тұжырымдағандай, әлдеқандай құдыретті, адам санасынан тыс, адамды да билей алатын жалпылама [5] волюнтаризм емес, адам еркімен тайталасқа түсе алады, ол қоғамда әділетсіздікпен күреске де ұштасады. Нақтырақ айтқанда, түркілік-қазақтық дүниетанымда да әлем стихиясындағы әділетсіздікпен күрес – шынайы өмірмәнділік функционалдылыққа ие болған деп пайымдауымызға да болады. Ол – табиғат пен әлем дамуы заңдылықтарындағы фатальдік-тотальділіктің бейне бір іріктелген әділетсіздіктерін тандап алып, онымен күрескендей сыңай танытады. Бұл күрес – онтологиялық, образды түрде айтқанда, «болмыстың әділетсіздігі үшін күрес». Оның көне дәуірлерден жалғасқан, таза абсолютті еркіндікпен детерминацияланған үлгілерін адам еркі мен әлемдік ерік қайшылығына түсетін шамандық сенімдерден байқауға болады. Шаманизмдегі әлемдік ерік пен тағайындалған тағдырға бас имеу – оның шамандық болмысының субстраты іспеттес.

Қорқыттың мифтік бейнесіндегі сипаты кейде ұлттық дүниетанымды зерделуші С. Ақатайдың пікірі бақсының әлемнің орталығына орналасып,

өзге болмыспен қатынасатындығын және болмыссыздық аймақтағы трансценденциясын бастан өткізетіндігін таразылайды [6, 28-31 бб.]. Шаман образды түрде айтқанда, әлемдік ерікпен күреспейді, әлем заңдылығының қаталдығының әділетсіздігімен күреседі. «Бақсы өзіне-өзінің еркіндігі, яғни, ерік күшін ғана емес, әлемдік ерікті бағындырып, тіпті, адамзат тарихында абсолютті мүмкін болмайтын өліммен күресу дәрежесіне дейін көтерілді. Табиғат еркін бағындырған, «өзін абсолютті еркіндікте сезінген бақсы рухы» – түркі халықтарының еркіндік пен азаттық рухымен терең жымдасып кетті, мүмкін, бір-біріне бұндай асқақ рух көшірілген болуы да ықтимал. Бірақ мәселе онда емес, біз үшін, түркілік дәуірдегі шамандықтың ренессанстық кезеңін дәйектеудің мысалы мәнді болып отыр. Еркіндік сүйгіш психология, жігермен, намыспен, аңсаумен т.б. келіп шартталса, бақсы дүниетанымында осы қасиеттердің барлығы толығымен жамалған, сондықтан, екі жақ өзара кіріге келе, тұтасып, түркі-бақсы жүйесін белгілі бір деңгейде танымдық аренаға шығарды» [7, 175 б.].

Мәселен, оның «тағдыр жазған» ауруларды емдеуі, табиғи үдерістерді де өзгертуі, кейде, жеке жағдайларда табиғат заңдылықтарының өзгеріп кетуі: өзен суын теріс ағызу, жасанды жаңбыр жаудыру т.б. оқиғалардың тізбегі белгілі [8]. Бірақ бұлар жай ғана бақсылықтың өзінің мақтанш демонстрациялары емес, белгілі бір деңгейде «тағдырдың әділетсіздіктеріне» деген қарсылықтарына үнемі дайын болуы. Осындай тағдырлық әділетсіздіктерді халқымыз «Сұм тағдыр» деп қысқаша коннотациялайды.

Сайып келгенде, Қорқыттың өліммен күресі де «өлім әділетсіздігіне» деген бақсының қарсылығынан туындаған [9, 52-57 бб.]. Ол жалпы абстрактілі тағдырмен емес, тағдыр әділетсіздігімен күреседі: әлем заңдылықтарының әділеттілігі-әділетсіздігі туралы мәселені төтесінен қойған «ұлы ойшыл». Шындығында, қазақтардың тұрмысындағы әлем заңдылықтарына бағытталған магиялық әрекеттердің көпшілігі осы «әділетсіздікпен күрес идеясынан» туындайды.

Теодицеяда құдайдың зұлымдықты ақтап алатындығы туралы идеялардың апологетикалық концепциялануы мен институциялануы жүргізілетін болса, діни сенім тұрғысынан қарастырсақ, қазақтардың еркін ой санасында теодицея гиперреалистік-гиперсыншылдық форматында көрініс табады, олар «айтылмайтын ақиқаттарды» да айтуға ұмтылады, құдай еркінің де стихиясындағы әділетсіздіктерді оңай айыптай алған: «Қу құдай», «Әкемді алған құдайға сенбеймін» «Алладан ойбайым жақсы» т.б. сияқты түсініктер мен «Аспанға қарап садақпен оқ ату» үрдістері халықтың абсолютті еркіндікті аңсау психологиясына сай келетін онтологиялық әділетсіздіктерге деген өзіндік реніштерін білдіруден туындаған.

Сонымен қатар, қоғамдық санадағы исламдық сенімдерде әділеттілікті сақтау «күдай жазасы» арқылы теологиядағы императивтенген үлгіде де сақталып отырды (тозақ отыне күй, Алланың қаһарына ұшырау т.б.).

Жалпыадамзаттық-ұлттаралық қатынас әділеттілігі қазақ халқында көп жағдайда саяси-әлеуметтік сипат алған Ресейдің отаршылдық саясатына деген күрес толғауларынан анық байқалады және ол – «ұлттық құндылықтардың сақталмауының әділетсіздігімен» де келіп ұштасады. Оның тарихи бастаулары Асан Қайғының толғауларынан анық байқалады. Бірақ оның толғаулары – жалпыадамзаттық-ұлттық масштабта, яғни, болмай қоймайтын орыс отаршылдығы мен еуропалық мәдениет экспансиясының ықпалы туралы пайымдаулармен және саяси-мемлекеттік арнада, мәселен, «Жерұйық» идеясымен, екіге ажыратылады. Оның, «Әй, Жәнібек ойласаң» деп басталатын келер заман жөніндегі толғауындағы: «Балшықтан үй болар, Сиыр малы пұл болар, Шай деген ас болар..» деген жолдар да [10, 13-22 бб.], халқымыздың мындаған жылдық мәдениеті мен тұрмыс салтының өзгеретіндігіне деген жағымсыз көзқарас қана емес, ұлт эволюциясындағы мәдени кодты жоғалту әділетсіздігін ниеттегендей болады.

Екінші бір қырынан алғанда, бұл «заман әділетсіздігі» болып объективтендіріледі. Осы сарын XIX ғасырдағы «зар заман ақындарының» келер заман туралы толғаныстарынан анығырақ байқалады. Олар «Заман» түсінігін категория ретінде дискурс алаңына шығарады. Осы Асан қайғыдан бастау алған осы заман және оның мәтін астарында жатқан әділетсіздігі туралы пайымдаулар Абай жырларымен сабақтасып, XX ғасыр басындағы Ғұмар Қараш дүниетанымына дейін нақ осы мағынамен жалғасады. Діни ақыр заман концептісін негізге алған, осы Заман туралы толғаулардың пессимистік бағдарлары тағдыр тәлкегіндегі болмай қоймайтын ұлт эволюциясындағы жағымсыз мәнді құбылыстардың әділетсіздігін жариялаумен тиянақталады. Оның сипаты кейде, объективтілігімен, кейде, субъективті сипатымен өрнектеледі. Мәселен, Мұрат ақын: «Заман азып не қылсын, Ай орнынан туады, Күн орнынан шығады, Бұның бәрі адамнан» деп заман мен тағдыр адам еркіне бағынбайтын әлдеқандай бір қажетті объективтілік емес, адам еркі аясындағы әлеуметтік мінез-құлық климатының нәтижесі екендігі туралы пайымдаулар ұсынса, Абай: «Әркімді заман сүйреме, Заманды қай жан билемек? Заманға жаман күйлемек, Замана оны илемек», – деп [11, 47- 48 бб.], заман – өмір шындығындағы объективтілік, ал адам – өз еркі арқылы оған енуіне мүмкіндік алатындығы баяндалады. Зар заман ақындарының толғаулары ұлттық болмыстың құлдырауға ұшыраған қырлары бар екендігіне тоқтала отырып, оның жеке адамдар үшін әділетсіздік емес, ұлт болмысының тарихи дамуындағы: «мәдени құндылықтардың сақталуы тиістілігінің эволюциялық әділеттілігі мен

бұрмалануының әділетсіздігі арасындағы дилеммаға» келіп тіреледі: «Адамның азған белгісі – Екі кісі дауласса, Тату бол деп айтпайды.... Қайыр кетіп қазаннан, Қуат кетіп азғаннан, Мұсылманның баласы, Қашуды қойды арамнан. Шапағат, қайыр қалмады, Жакын жуық жараннан» [12, 204 б.]. Заман туралы толғаулар желісінің екінші бір қыры – жоғарыда көрсетілгендей, жалпыадамзаттық-ұлттық әділетсіздік арнасындағы – Ресейдің отарлаушылық саясатының әділетсіздігін жырлау арқылы да көрініс тапқан. Мәселен, «Еділді тартып алғаны, Етекке қолды салғаны. Жайықты тартып алғаны – Жағаға қолды салғаны. Ойылды тартып алғаны – Ойдағысы болғаны. Маңғыстаудың үш түбек, Оныдағы алғаны. Үргеніш пен Бұхарға, Арбасын сүйреп барғаны, Қоныстың бар ма қалғаны?» [13, 365 б.].

Мұндай жалпыадамзаттық-ұлттық саяси масштабтағы Ресейдің отарлау саясатының салдарының әділетсіздіктерімен күрес XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басына дейін жалғасқан. Осы тұста, оның идеологиялық-ақпараттық және жауынгерлік-күрескерлік жақтарын да ажыратып өткен жөн. Сонымен қатар, әрі идеологиялық-ақпараттық, әрі жауынгерлік-күрескерлікпен қатар шұғылданған, өз идеясының практигі болған – Махамбет (толғаулары), Сырым батыр (Шешендік сөздері), Ғұмар Қараш және Алаш зиялылары т.б. сынды рухани тұлғалардың да орны ерекше. Кей кездердегі М. Шахановтың ақындардың теоретик немесе практик екендігіне байланысты бағалау шкаласы да осыған саяды: «Ісі үшін мен Махамбетті биік қоям Абайдан. Өлең құрау – ақындықтың көп қырының бір түрі, Тек сол үшін оны ардақтау – жөнсіздеу һәм күлкілі» [14].

Қоғамдық өмірдегі саяси-әлеуметтік арнадағы әділеттілік мәселесі мемлекеттілік деңгейіне дейін көтерілген құқықтық ахуалды тұтасынан қамтиды. Оның қоғамдық өмірдегі айқын көрінісі – «ресмиленген» билер мен хандық институт. Моральдік құндылықтардың құқықпен арақатынасындағы айырмашылықтарына орай, хандар, билер, батырлар институты «мемлекеттік» деңгейде құрылымданып, арнайы заңдар мен құқықтық ережелерді бекіткендігі түркі-қазақ халқының руханияты тарихында көне ғұн-сақ замандарынан бастау алады. Ол түркілік, Шыңғыс ханның Жасақ (Яса) заңдар жинағы, Есім ханның ескі жолы, Қасым ханның қасқа жолы, Тәукенің жеті жарғысы, Ш. Уәлихановтың сот реформасы туралы жазбалары т.б. жалғасқан және олардың мәтіндерінің мазмұндарының арасында сабақтастық та бар.

Құқық философиясы тұрғысынан қарастырсақ, қазіргі құқықтық-сот жүйесін атқарған билер институты белгілі бір заңдар мен ережелер аясында шешім шығаратын, қазіргі тілмен айтқанда, әкімшілік, қылмыстық, моральдік кодекс бойынша жұмыс жасайтын әділеттілік қағидасын негізге алатын мемлекеттік орган болатын. Олар қоғамдағы Н. Әмрекулов айтқандай, әлеуметтік салада – ұжымдық-эгалитарлық

жүйені, адам-табиғат жүйесі құрылымында тіршілік ету экзистенциясы бойынша – коэволюционизмді [15, 715-806 бб.], сонымен қатар, шынайы тұрмыстық қарым-қатынастарда – кикілжіңдер мен дауларды шешудің гуманистік қағидасын негізге алған әлеуметтік әділеттілік пен «дала демократиясының» жаршылары болды.

Би тұлғасының біліктілік пен білмділік, қисынды ойлау, руханилық пен адамгершілік т.б. сапаларымен қатар, негізгі қасиеті – әділеттілік қағидасы еді. «Тура биде туған жоқ», «Туғанына бұрғаны – Биді құдай ұрғаны», «Би баласы биге ұқсар, Биік-биік тауға ұқсар», «Хан азарында қарашысымен қас болады, Би азарында қайырымы жоқ баймен дос болады», «Дауды шешен бітірмейді би бітіреді», «Би басына дау келсе, Билігі кетер басынан», «Әділ бидің өлгені – сөзінің болса жалғаны», «Биді құдай ұрғаны, Билігі дау болғаны» т.б. мақал-мәтелдер барлығы да осы бидің әделеттілігі туралы өзіндік бір ережелерді бекітеді. Әділеттілік те салыстырмалы екендігін түйсінгендей болған халық даналығы – әділеттіліктің де дәлдігі мен абсолюттілік параметрін – «Қара қылды қақ жарған» деп бағалайды. Оның этимологиясы күңгірттеу, дегенмен, былайша болжамдаймыз – тікелей физикалық мағынасы бойынша түсіну: кикілжің туындаған жағдайда даулы екі тараптың ешқайсысына басымдылық бермей, абсолютті тең дәрежеде шеше білу өнерінің соншалықты қиын екендігі баяндалады. Оны қылды (жылқы малының жалы мен құйрығының бір талшығы) ұзындығы бойынша емес, қалыңдығы бойынша екіге бөлумен салыстырған, себебі, «қақ жару» (дихотомия мағынасына жуықтайды) негізінен қайсібір нәрсені (субстанцияны) тігінен (вертикальді) бөлу бойынша ғана айтылатын түсінік. Демек, қылдың соншалықты жіңішке екендігіне қарамастан, оны тұтастай тігінен ұзына бойына екі бөлікті абсолютті тең ұстап, жарып шығу аса ептілік пен шеберлікті керек етеді, образды-аналогиялық түрде, сол қыл – екі тараптың дауы болса, қақ жару, ешбір тараптың мүддесін көздемей, бейтарап, логикалы, салқынқанды қабылданған – нақты шешім болып шығады.

Зерттеушілердің пікірінше, оның негізгі әділеттілікті сақтаушылық қызметіне орайластырылған сапалары былайша тиянқталады: «Би» құбылысы тарихи-әлеуметтік тұрғыдан мынадай мағыналарға және қызметтерге ие:

1) Саяси қыры – «Бидің» қызметінің басты мазмұны құқықтық кеңістіктегі адам еркіндігі мен еріктілігі, жауапкершілігі мәселелерін қамтып, әлеуметтік реттеушілікке (регулятор) келіп тоғысады. Ол адам еркіндігі мен құқықтарын сақтаушы және жаңашылдық енгізуші, қоғамдық өмірді жаңартушы; бидің қызметі жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар деңгейіндегі: жауапкершілік пен еркіндік, еріктілік пен тәуелсіздік, бостандық пен азаттық т.б. аясындағы күрделі мәселелерді шешудің даналығына келіп тіреледі. Бидің өзі әлеуметтік жауапкершілік пен

еркіндіктің қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-саяси тұрғыдан нақты, барынша толыққанды өкілі, өнегесі мен жарқын үлгісі болып табылады.

2) Әлеуметтік жағы – Билер: әлеуметтік әділеттілікті теориялық деңгейде ғана таразылаушы емес, идеяларды құрғақ сараламайды, оны қоғамдық өмірде қолданып, нақты нәтижелерге қол жеткізеді, үнемі әлеуметтік жанжал аясында екі ортада қалып қойып, шекаралық жағдайлы күй кешеді де, үнемі өзін-өзі ашу, өзін тануда болады. Ол зиялылықтың үлгісі ретінде тұлғалардың әлеуметтенуінің орталық институты болып табылады т.б.

Мәдени жағы – адамгершілік талаптарын қатаң сақтаған, әділеттіліктің жоғары деңгейіне мүлтіксіз жеткен, ойы мен ақылының ұшқырлығы жетілген, ел ішіндегі кемшілік пен жетістіктерді көре білетін, ханнан да, қарадан та тайсалмайтын, біліктілігі мен білімін ұштастырған тұлға. Ол қазақ руханиятын дамытуға да өзіндік үлесін қосқан айтулы жан. Сондықтан, оның шығарған шешімдері «Билер кеңесі» (қазіргі парламент сияқты) арқылы ауыздан-ауызға тарап, қазақ сахарасына жайылған, ал жалпы өмірмәнділік мәселелері халық даналығының қоймасына енгізілген, кейбірі мақал-мәтелдерге айналып кеткен [16, 4047 бб.].

Сыртқы саясатта – ұлтаралық, мемлекетаралық қатынастарда, ішкі саясатта – ел бірлігі мен гуманизмді сақтауда хандар институты әділеттіліктің де жаршысы қызметін атқарған. «Қазақ қоғамында хан мен бектер әлеуметтік мәртебелі тұлғалар болған. Хандық институт тек саяси-әлеуметтік қана емес, қоғам мен адам арасындағы, билік пен бағынушы қатынасындағы және жалпы «ұлттық» бірлік пен оның табиғи болмысындағы маңызды буын, әрі үлкен жауапкершілік пен еркіндіктің аймағындағы жан иесін талап ететін үлгі мектебі. Саяси-әлеуметтік тұрғыдан: Хан – далалық еркіндік пен азаттық рухының жаршысы және оны тәжірибе жүзінде іске асырудың негізгі орталығы болған. Ал қоғамдағы әрбір тұлғаның еркіндігі шектен шыққан бейберекетсіздік емес. Оның әлеуметтік деңгейде белгілі бір жауапкершіліктермен, түсіністіктермен, келісімділіктермен шартталып отыруы тиіс екендігінің бақылаушысы да хан болып табылады және осы еркіндіктің мәдени-әлеуметтік мағынасын терең түйсінуші болып шығады.

Хан – ұлт азаттығы мен бостандық туралы ақпараттық және рухтандырушылық жан иесі және ықпалдылығы әлеуметтік мәртебесімен айқындалатын дара тұлға, ұлттық бостандықсүйгіш дүниетанымды, дала адамының азаттық рухын терең меңгерген және оны бойына жинақтаушы жалқы өкіл. Ол өзінің ішкі рухының асқақтығы мен «Меніне» халқының Рухын жетелейтін жауапкершілікті тұлға және өзі де қару алып жауға аттанған ұлт болмысының жасампаздығының куәгері. Бірақ қазақ халқында хан тек авторитарлы билеуші емес, дала демократиясына сай келетін жалпыхалықтық теңдіктің тамаша үлгісі де болған. Ол қазақ қоғамындағы физикалық пен руханилықты біріктірген текті болып

саналатын аса мәртебелі адам», – деп пайымдалған пікірлер де осының айғағы [17, 58 б.]. Ендеше, хандық институт тек саяси-әлеуметтік қана емес, қоғам мен адам арасындағы, билік пен бағынушы қатынасындағы және жалпы «ұлттық» бірлік пен оның табиғи болмысындағы маңызды буын, әрі үлкен жауапкершілік пен еркіндіктің аймағындағы жан иесі болуымен қатар, белгілі бір деңгейде, «әділеттілікті сақтаушылық қызмет» те атқарғандығын былайша тиянақтап бере аламыз:

- ол ұлттық бостандық сүйгіш дүниетанымды, дала адамының азаттық рухын терең меңгерген жинақтаушы жалқы өкіл. Оның бостандықсүйгіш дүниетанымы тарихи эволюциялық және архетиптік тұрғыдан өрілген мінез-құлық және тарихи әділеттілікті орнатушылық рух;

- ұлт азаттығы мен бостандық туралы ақпараттық және рухтан-дырушылық жан иесі және ықпалдылығы әлеуметтік мәртебесімен айқындалатын дара тұлға;

- мәдени-экзистенциалдық тұрғыдан – «сенің өміріңнің бөлігі – менің өмірім» деген қағиданы әлеуметтік тұрғыдан өзгелерге арнайтын, физикалық және психологиялық «шекаралық жағдайлы» жан иесі. Түркі-қазақ хандары тек сырттай ел билеушілер емес, өздері де талай рет қан майданда күш сынасқан, физиологиялық тұрғыдан жетілген, беделге ие болып келетін тұлға;

- өзінің ішкі рухының асқақтығы мен Меніне халқының Рухын жетелейтін жауапкершілікті тұлға, ұлт болмысының жасампаздығының куәгері т.б. Себебі, түркі дәуіріндегі хандар мен қаһандар өмірлік тәжірибенің шындығынан шыңдалып шыққан, жауынгерлік пен жау-гершілік өмірдің арасынан іріктелген рухы мен өзінің Менін әйгілеген тұлға болуы тиіс;

- руханиланған жан иесі, ақыл мен парасатты тұлға, айлакерлік пен шешендікті де меңгеруі тиіс оратор болуы да тиіс. Қазақ мифологиясындағы ханның ақымақтығы, шындап келгенде, жиі кездесе бермейтін оқиға. Ол кейіннен кездесе қалған жағдайда, Кеңес дәуіріндегі идеологияның нәтижесі болып есептеледі. Себебі, ел билеудің өзі аса данышпандықты, келісімпаздықты, қажет кезінде қарсы шыға білуді т.б. талап етеді. Сондықтан халқымыз «Ханда Қырық кісінің ақылы бар» деп қысқаша тұжырымдаған.

- хандық билік қазақ қоғамында, тоталитарлы, автократиялық шексіз монархия емес, өзіндік дала демократиясын қалыптастырған биліктің оңтайлы формасы. Мұны тарихтағы Ханға қарата айтылған жыраулар мен би-шешендердің батыл сөздерінен-ақ көруге болады.

Батырлар институты – әділетсіздік физикалық күш арқылы күресіп, ұлтаралық қатынастарда әділеттілік орнатушы негізгі субъект ретінде танымал болған. Олар кейде, ханның жарлығын да, халықтың арнайы үндеуін де күтпей, әділеттілік орнату мақсатын міндетке айналдырған,

өзіне-өзі «әділеттілік жаршысы» ретіндегі міндеттер жүктеген және оған сенімді болған, бұл сенімділік жай ғана мінез-құлық емес, рухқа негізделген, ата-баба аруағын негізге алған магиялық-мистикалық, әлеуметтік-тұрмыстық, биологиялық-физиологиялық сенімділік иесі.

Қоғамдық өмірдегі әділеттіліктің арнасын: әлеуметтік қабаттар – байлар мен кедейлер; ересектер мен балалар; әйелдер мен ерлер – гендерлік т.б. ретінде жіктеуге де болады. Қазақ қоғамында да осы әлеуметтік жіктер арасындағы, әсіресе, әйелдер мәртебесі туралы әлеуметтік әділеттілікті сақтаудың өзіндік төлтума ерекшеліктері көрініс тапқан (бұл мәселелерді өз алдына бөлек мәселе ретінде арнайы қарастыратын боламыз).

Тұрмыстағы экзистенциалды әділеттілік немесе «әділетті-әділетсіздіктің тұрмыстағы экзистенциалдық көрінісі» деп атауға болатын үдеріске тоқталып өтеміз. Тұрмыста – заңдық-құқықтық ережелерге енгізілмеген, зұлымдық болып та табылмайтын, билер институты талқылайтындай аса маңызды емес, іргелі мәселеге жатқызылмаған – әділетсіздіктер де кездеседі. Сонымен қатар, онтологиялық, жалпыадамзаттық, ұлттық, саяси-әлеуметтік, тұрмыстық әділетсіздіктермен күрестің өзіндік бір ерекше, ғылыми емес, нарративті форматын – «әділеттілік-әділетсіздік алаңындағы мистикалық-магиялық практика» деп те атауымызға болады.

Ол да әділеттілікті орнатудың бір көрінісі, оның сүйенетін базасы, субстраты – әділеттілік, ол – «таза объективті» қағидасы. Ол философиялық түсінік бойынша – ақиқат, шынайы экзистенциалдық мән, бәрінен де жоғары тұратын ең абсолютті мән т.б. бола отырып, ешқандай да соттық-құқықтық жүйедегі бұрмалауларға бағынбайтын, әкімшілік-әміршілдік пен билік-байлық үстемдігінен де биік, қоғамдағы әлеуметтік мәртебеге қарай жіктеуді мүлде есепке алмайтын – әділеттілікті орнату және әділетсіздікпен күрестің өзіндік бір тылсым әлемдегі институты болған деп бағамдай аламыз. Оның құралдарына (инструментариилер): қарғыс, нала, сүйекке таңба түсу т.б. ұлттық таным-түсінік этикасындағы философемдерді жатқызуға болады.

Бұл қоғамда әділеттілік орнамаған немесе билік орната алмаған жағдайдағы оны ретке келтірудің – өзіндік бір магиялық-мистикалық, кейде логикалық-этикалық кейіптегі құқықтық-саяси, тұрмыстық-экзистенциалдық жүйеден де мүлде тәуелсіз әлем болған, оның кінәлілерді жазалау құрылымы мүлде басқаша. Оның магиялық-мистикалық қыры басымдау болғандықтан, қазақ дүниетанымында бұрыннан да, қазір де арнайы рационалдандырылмаған, ғылыми тұрғыдан жете зерттелмеген.

Ендеше, біз, бұл тұста, халқымыздың ауызша мәдениеті мен таза өмірмәнділік дәстүрлеріндегі ғылыми емес білімдерге ғана сүйене аламыз және әрқайсысына қысқаша шолу жасап өтетін боламыз.

Қазақтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріндегі этикалық дүниетанымындағы ұғымдардың бірі – «Нала». Бірақ сөздіктерде оның басқа

да мағыналары бар екендігі туралы айтылады: «1. Қарғыс, лағнет. Ел наласына қалды. 2. Қайғы-қасірет, мұң-шер. Жаны жара көңілі нала. Нала болды – кейіді, ашуланды, қапаланды». «Нала» жалаң түрде сирек қолданылады, көп жағдайда мәтін ішіндегі контекстке байланысты лингвистикалық түрде құрылымданғанда ғана мынадай семалар арқылы өзінің мағынасын толығырақ ашады: «наласына қалу», «налалы болу», жеке тұлғаларға қатысты да айтылады: «ана наласы», «жігіт наласы», «қыз наласы» т.б. жалпылама түрде айтқанда, «адамның наласы». Ал «наланы» концепт ретінде қарастырғанда, тұтас медиакомпоненті: (жуық келетін, туыстас ұғымдардың барлығы) қарғыс, реніш, қайғыға душар болу, есесі қайту, наз айту т.б.

Нала күрделі бірнеше семаларды қамтитын ұғым, оған мынадай анықтама ұсына аламыз: «Нала дегеніміз – кез-келген, әсіресе, бөгде адамдардың кезінде (бір уақыттарда) бір адамға немесе бірнеше адамға жасаған қиянаты, әділетсіздігі, азабы, көрсеткен қорлығының әйтеуір бір кезеңдерде берілетін ресми-құқықтық, діни-теологиялық та емес, «табиғи әділеттілік заңы» бойынша, ешбір жазалушы, төреші т.б. сияқты субъект қатыспай-ақ, стихиялы түрде өздігінен іске асатын жазасы, қайтарымы, яғни, налаға қалудың нәтижесі болып саналатын психологиялық-этикалық құбылыс».

Зәбір көруші, «наланы бағыттаушы» субъект-референт, оны ресми түрде, саналы, арнайы қарғыс түрінде айтуы да, айтпауы да мүмкін. Бірақ «налаға қалған адам» оның зардабын тартады. Ол зардап, жасаған қиянатының мөлшері мен қуатына сай немесе одан да асып кетуі мүмкін, сондықтан да, налаға қалушы субъект жасаған ар-ұят алдынағы жазасын әртүрлі қайғылы жағдайлармен өтейді, бірақ ол өтем шартты: бір сәткі, уақытша күйзелістер, азап шегулер т.б. бастап, «өмір бойына берілетін», қайта қалпына келмейтін жазаға да айналуы мүмкін: ең жақын туыстарының қайтыс болуы, өмір бойғы ауру т.б. Яғни, сол тиетін Нала (наланың өзі) – жағымсыз ықпал өрісі арқылы әсер ететін барлық жағымсыздықтардың жиынтығы және оның әрқилылығынан тұратын материалдық та, рухани да құбылыс емес, психологиялық үрдіске неғұрлым жақын. Демек, наласы тию үрдісінің құрылымы мен түзілімі: «референт-адресант-наладан» құралады. Сондай-ақ наласы тиюге жуықтайтын ұғымдар: «қарғысы тию», «киесі тию» (киесі ұру), «обалына қалу» (обалы тию) т.б.

Сүйекке таңба түсу – сол әділетсіз тұлғаның өзі және оның кейінгі ұрпақтарына дейін жалғасатын «жазаның» бір түрі. С.Оспанов бұл құбылыстың философиялық мағынасына үңіледі: «Ар-намыс-рух(тылықтар) тегінде «сүйекке таңба түсірмеу» деген түсінікке де негізделген саналы құбылыстар. Бұл айтылғандар бір жағынан арғытектеріміздің дүние құрылымы туралы түсінігіміздің негіздерінің бір қырын көрсетсе, екінші жағынан олардың дағдылы (қазір біз ұмыта

бастаған, кейбірін алаңсыз ұмытқан) қарым-ды қатынастардың, салт-дәстүрлердің, ырым-жоралғылардың, рәміз-рәсімдердің бастапқы мазмұндарын берген. Қазіргі біздің ұлттық әлеуметтік нормаларымыз бен құндылықтарымыздың бастапқы арғытектік, архесемалық мазмұндарының нағыз бастау тектері жоғарыда қаралған ұғым түсініктерде жатыр. Сол туралы біздің тәржімамыз, тәңіршіл-құдайшыл сананың онтологиясын қалыптасу – жүзеге асу механизмі – орд(т)асы тәңрлік – халықтық антропология мен социологиясының ұғым-түсініктерінде ғана емес, солардың мәністік астарларын біріктіретін ым-қисындық мағыналарында» [18, 56 б.].

Егер де бұл үрдісті көркемдік таным арқылы түйсіну жеңілдірек екендігін басшылыққа алсақ, М. Шахановтың Махамбетті өлтірген ұлын жазаға тартатын оқиғаны баяндайтын (*Дала заңы – Баба заңы, қарағым, - Деп әкесі қолына алды садағын!*) «Әке үкімі» атты өлеңінде де, сүйекке таңба түсірген ұлын өз қолымен жазалаған әкесі туралы оқиғаның мәніне үнілуімізге болады [14]. Ол да осы жойылмайтын, «ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын» – сүйекке түскен таңба, бұл әрекет – әке намысынан туындаған. Қазақ халқы осындай ахуалдарға қатысты «өлімнен ұят күшті» деген қысқаша тұжырыммен императивті шешім шығарған. Оны К. Ясперстің «шекаралық жағдайына» ұқсатып қарастыруымызға да болады.

Сүйекке түскен «Таңбаны» «әлдеқандай мол қаражатпен», «психологиялық гипнозбен, сендірумен, сиқырмен», «Ядролық т.б. қуатты қарулармен», «тоталитарлық билік саясатымен», «заңдық-құқықтық ережелермен» т.б. қандай-ма заманауи тәсілдермен жойып жіберуі мүмкін емес. Өйткені, ол тарихи жазбаларды әдейілеп жойып жіберсе де, тарихты қайта жазса да, шындық оқиға ретінде ел ауызындағы ауызша тарихнамада сақталып қала бермек.

Қорытынды

1. Түркі-қазақ халқындағы «әділеттілік» түсінігінің өмірлік-тәжірибелік қырларына тоқталатын болсақ, оның ноуменалды, априорлы құбылыстан функционалдық-прагматистік мәнге ие болатын қырлары, сайып келгенде, «әділетсіздікпен күрес» арқылы қамтамасыз етілетіндігі туралы тұжырым жасауымызға болады. Яғни, әділеттілік оқшау емес, оны жалаң қарастыруға да болмайды, «әділеттілік-әділетсіздік-әділетсіздікпен күрес» детерминациялары арқылы құрылымданғандығын ұғына аламыз.

2. Сонымен қатар, адамзат эволюциясында әділеттілікпен күресетін әлеуметтік институттар құрылып, оның әр түрлі формалары құрылымданғандығы да белгілі: мифологиялық-ертегілік (үнемі ізгіліктің жеңісімен аяқталуы); діни (жұмақ пен тозақ, діни этика); діни

философиялық (теодицея); философиялық (этика); заңдық-құқықтық (жазалау, мадақтау) т.б. Бұл институттардың, біз тарихи-әлеуметтік тұрғыдан қарастырып отырған қазақ халқындағы жүзеге асуының өзіндік ерекшеліктері әрі қарай тереңірек зерттеуді керек етеді.

3. Әділеттілікті әмбебаптанған концепт ретінде философиялық тұрғыдан кең масштабта қарастыруға да болады: әлем ырқы-тағдырлық, саяси-әлеуметтік, ақпараттық-идеологиялық, тұрмыстық-өмірмәнділік т.б. Сайып келгенде, ол – онтологиялық тұрғыдан алғанда, адамзаттың болуы мен болмауынан бастап, қарапайым тұрмыстағы кикілжіндерге дейінгінің барлығын қамтиды. Біз, Қазақ халқының тұтас тарихи болмысындағы әділетсіздік және онымен күресті бағамдау мен саралаудың жалпылама бейнесін ұсындық. Нәтижесінде, «Әділеттілік» атауы сол тілдік-дыбыстық белгімен, үнемі сол қалпында дискурс алаңына шығарылмаса да, басқаша атаулар мен туыстас ұғымдар арқылы үнемі толғанылып келген экзистенциалдық мәселе екендігі туралы пайымдадық.

Әдебиеттер тізімі

1 Әлжан Қ.Ұ., Аташ Б.М. Ғұмар Қараш толғаныстарындағы тарихи әділеттілік идеясы және оның қазіргі заманғы маңызы // *Әл-Фараби әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер журналы*. – 2024, №1(85). – 29-40 бб.

2 Булгаков В.В., Булгакова Д.В. Идея справедливости в философии и ее проявление в праве // *Социально-политические науки*. – 2020. – Т.10. – № 3. – С.49-55.

3 Волков Н.С. Эволюция концепции справедливости от Античности и до эпохи глобализации // *Вестник Московского университета*. Серия XXVII. Глобалистика и геополитика. – 2016. – №1. – С.72-79.

4 Уильям Джеймс. Моральный эквивалент войны // *Журнальный клуб Интелрос* История философии. – Т. 20. – №1. – 2015.

5 Шопенгауэр А. Избранные произведения. – М.: Просв., 1992. – 479 с.

6 Акагай С. Мирозвожденческий синкретизм казахов: автореф.док.дисс. – Алматы, 1985. – 32 с.

7 Аташ Б., Танжаров М. Көне түркі-қазақ даласындағы шаманизмнің генезисі мен эволюциясы: тарихи-танымдық бағдарлар // *Адам әлемі*. – №2 (92). – 2022. – 173-187 бб.

8 Қазақ бақсы балгерлері. Құрастырған Ж. Дәуренбеков, Е. Тұрсынов. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 224 б.

9 Ермеков Қ., Аташ Б.М. Қорқыт ата – ойшыл философ. – Атырау, 144 б. – 52-57 бб.

10 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Екі томдық / Құрастырған М. Байділдаев, М. Мағауин. – Алматы: Жазушы, 1998. – Т.1. – 13-22 бб.

11 Абай/Ибраһим/ Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – Т.1. – 336. – 47-48 бб.

12 Сүйіншалиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 360 б.

13 Жеті ғасыр жырлайды: Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 2008. – 1 т. – 400 б.

14 Мұхтар Шаханов. Өлеңдер. // <https://www.zharar.com/kz/olen/6192-ake.html>

15 Әмрекулов Н.А. Письмо 4. Тэнгрианская империя Чингисхана – Биосферно-космическая общечеловеческая «Истина» СССР, основа возрождения и реинтеграции Евразийских Алтайских народов // Биосферный коммунизм. Постсоветская империя Чингисхана 2.0. сайт: Литрес, 2021. – 1478 с.

16 Нуриев М.А., Аташ Б.М., Мошанов С., Маханова Н.Б. Қазақ философиясы: оқу құралы / М.А. Нуриев, Б.М. Аташ, С. Мошанов, Н.Б. Маханова. – Алматы: Дарын, 2023. – 177 б.

17 Берлібаев Е.Т., Аташ Б.М., Аширбекова Ж.Б., Қайпбаева А.Т. Ұлы дала тарихы. – Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2019. – 368 б.

18 Оспанов С. Аргытектану негіздері: тәңірлік пен жаратушылық ілімді зерттеудің ғылыми-практикалық мәселелері. – Алматы: Арыс, 2009. – 424 б.

Transliteration

1 Alzhan Q.U., Atash B.M. Gұmar Қараш tolganystaryndagy tarihi adilettilik idejasy zhane onyn қазіргі zamangy manyzy [The Idea of Historical Justice in the Reflections of Gumar Karash and its Modern Significance] // *Al-Farabi aleumettik-gumanitarlyқ zertteuler zhurnaly*. – 2024. – №1(85). – 29-40 bb.

2 Bulgakov V.V., Bulgakova D.V. Ideja spravedlivosti v filosofii i ee proyavlenie v prave [The Idea of Justice in Philosophy and its Manifestation in Law] // *Social'no-politicheskie nauki*. – 2020. – Т10. – №3. – S.49-55.

3 Volkov N.S. Jevoljucija koncepcii spravedlivosti ot Antichnosti i do jepohi globalizacii [The Evolution of the Concept of Justice from Antiquity to the Era of Globalization] // *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya XXVII. Globalistika i geopolitika*. – 2016. – №1. – S. 72-79.

4 Uil'jam Dzejms. Moral'nyj jekvivalent vojny [The Moral Equivalent of War] // *Zhurnal'nyj klub «Intelros» Istorija filosofii*. – 2015. – Т. 20. – №1.

5 Shopengaujer A. Izbrannye proizvedeniya [Selected Works]. – М.: Prosv., 1992. – 479 s.

6 Akataj S. Mirovvozrencheskij sinkretizm kazahov [The Ideological Syncretism of the Kazakhs]: avtoref.dok.diss. – Алматы, 1985. – 32 s.

7 Atash B., Tanzharov M. Kone тырки-тырки-қазақ dalasyndagy shamanizmnin genezisi men jevoljucijasy: tarihi-tanymdық bagdarlar [Genesis and Evolution of Shamanism in the Ancient Turkic-Kazakh Steppes: Historical and Cognitive Landmarks] // *Adam alemi*. – №2 (92). – 2022. – 173-187 bb.

8 Qazaq baqsy balgerleri [Kazakh Shamans]. Qurastyrgan Zh.Daurenbekov, E.Tursynov.- Алматы: Ana tili, 1993. – 224 b.

9 Ermekov Q., Atash B.M. Qorqyt ata – ojshyl filosof [Korkyt Ata-Philosopher-Thinker]. – Атырау. – 52-57 bb.

10 Bes gasyr zhyrlajdy: XV gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine dejingi qazaq aqyn-zhyraularynyn shygarmalary [Five Centuries Sings: Works of Kazakh Poets-Zhyrau From the XV to the Beginning of the XX Century]. Eki tomdyq / Qurastyrgan M. Bajdildaev, M. Magauin. – Алматы: Zhazushy, 1998. – Т.1. – 13-22 bb.

11 Abaj/Ibrahim/ Құнанбайұлы. Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy [A Complete Two-Volume Collection of His Works]. – Алматы: Zhazushy, 1995. – Т.1. – 47-48 bb.

12 Syjinshaliev Kh. XIX gasyr adebieti [Literature of the XIX Century]. – Алматы: Ana tili, 1992. – 360 b.

13 Zheti gasyr zhyrlajdy [Seven Centuries Sings]: Eki tomdyq. – Алматы: Zhazushy, 2008. – 1 t. – 400 b.

14 Muhtar Shahanov. Olender [Poems]. <https://www.zharar.com/kz/olen/6192-ake.html>

15 Amrekulov N.A. Pis'mo 4. T'jengrianskaja imperija Chingishana – Biosferno-kosmicheskaja obshhechelovecheskaja «Istina» SSSR, osnova vrozhdeniya i reintegracii Evrazijskih Altajskih narodov [Letter 4. The Tengrian Empire of Genghis Khan is the Biosphere-space universal “Truth” of the USSR, the basis for the revival and reintegration of the Eurasian Altai peoples] // *Biosfernyj kommunizm. Postsovetskaja imperija Chingishana 2.0*. sajt: Litres, 2021. – 1478 s.

16 Nuriev M.A., Atash B.M., Moshanov S., Mahanova N.B.. Qazaq filosofijasy [Kazakh Philosophy]: oqu quraly / Nuriev M.A., Atash B.M., Moshanov S., Mahanova N.B. – Алматы: Daryn, 2023. – 177 b.

17 Berlibaev E.T., Atash B.M., Ashirbekova Zh.B., Qaipbaeva A.T.. Uly dala tarihy [History of the Great Steppe]. – Алматы: «Qyzdar universiteti» baspasy, 2019. – 368 b.

18 Ospanov S. Argytektanu negizderi: tanirlik pen zharatushylyq ilimdi zertteudin gylymi-praktikalыq maseleleri [Fundamentals of Science: Scientific and Practical Problems of Studying the Doctrine of Divinity and Creation]. – Алматы: Arys, 2009. – 424 b.

Әлжан Қ.Ұ., Аташ Б.М.

Идея справедливости в эволюции тюрко-казахской духовности и образа жизни: концептуальные ориентиры

Аннотация. В статье концептуально рассматривается идея справедливости у тюрко-казахского народа, а также её интертекстуальные и гипертекстуальные структуры, которые имеют более широкое значение, чем понятия «справедливость» и «несправедливость». Показаны обширные масштабы уникальности принципа справедливости в истории казахского народа: экзистенциальная справедливость в общемировом бытии, общечеловеческой, межэтнической и социально-политической жизни общества и в быту. Если рассматривать целостно, то в рамках идеи справедливости основное внимание уделяется феномену «борьбы с несправедливостью». Во фреймах категории «справедливость» понятие «борьбы с несправедливостью» рассматривалась не как ее периферия, а как ее основное прагматическое значение и уточнение детерминанты «справедливость – несправедливость – борьба с несправедливостью». Исследованы древние шаманские верования, связанные с борьбой с несправедливостью, в контексте естественных законов мирового бытия, мировой воли и «судьбы», а также приведены примеры устойчивости принципа справедливости в мифологии. В этом контексте подчёркивается «безграничность» абсолютной свободы мысли и действия нашего народа. Подтверждено, что общечеловеческие и межэтнические отношения как направление справедливости-несправедливости зачастую проявляется через дух борьбы и протесты против колониальной политики царской России. Рассмотрены особенные правовые и юридические нормы, закрепляющие справедливость в общественной жизни, проанализированы явления, которые можно назвать «мистико-магической практикой справедливости-несправедливости», даны объяснения некоторым феноменам и изложено их философское значение.

Ключевые слова: справедливость, борьба с несправедливостью, свобода, казахский народ, общественная жизнь, мифология, бытие, онтология, человечество.

Alzhan K., Atash B.

The Idea of Justice in the Evolution of Turkic-Kazakh Spirituality and Lifestyle: Conceptual Guidelines

Abstract. This article conceptually examines the idea of justice among the Turkic-Kazakh people, as well as its intertextual and hypertextual structures, which possess broader implications than the conventional notions of «justice» and «injustice». The extensive scope of the uniqueness of the principle of justice in the history of the Kazakh people is demonstrated: existential justice within the context of universal being, in the realm of human existence, interethnic, socio-political life, and daily practices. When considered holistically, the primary focus within the framework of justice is placed on the phenomenon of «struggle against injustice». In the conceptual frames of the category of «justice,» the notion of «struggle against injustice» is not viewed as peripheral but rather as its core pragmatic significance and as a specification of the determinant «justice – injustice – struggle against injustice». The study explores ancient shamanic beliefs related to the struggle against injustice in the context of the natural laws of universal existence, world will, and «fate,» providing examples of the resilience of the principle of justice in mythology. In this context, the «limitlessness» of absolute freedom of thought and action within our people is emphasized. It is affirmed that human and interethnic relations, as a direction of justice-injustice, often manifest through a spirit of resistance and protests against the colonial policies of Tsarist Russia. Specific legal and juridical norms that uphold justice in public life are examined, along with an analysis of phenomena that can be termed «mystical-magical practices of justice-injustice», providing explanations for certain phenomena and outlining their philosophical significance.

Keywords: justice, struggle against injustice, freedom, Kazakh people, public life, mythology, genesis, ontology, humanity.